

ПУБЛІКАЦІЇ

ЛИСТУВАННЯ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ І ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА З ПРИВОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ЕПОСУ (“ДУМИ ПРО ПРИГОДУ НА МОРІ ПОПОВИЧА”)

Катерина Грушевська (21.VI.1900 — 30.III.1943) — видатна, але мало знана в Україні фольклористка, упорядниця ще й досі ніким не перевершеного видання корпусу українських народних дум (том I корпусу — 1927, том II — 1931 р.). Освіту здобула в Київському та в Женевському університетах. Брала участь у Семінарі примітивної культури, який працював під керівництвом Михайла Грушевського у створеному ним у Відні 1919 року Українському Соціологічному Інституті. Саме цей Інститут 1923 року видав й першу велику працю К. Грушевської «Примітивні оповідання (казки і байки Африки та Америки)». У вступній статті до цього збірника (“Розвій словесної творчості і примітивна проза”) К. Грушевська писала, зокрема, про важливість застосування еволюційного методу дослідження при вивченні поетичної творчості, що давало можливість показати внутрішній розвиток усної словесності на тлі загальної еволюції.

Повернувшись в Україну, К. Грушевська закінчила свої студії, розпочаті в Семінарі примітивної культури й видала їх окремою книгою «З примітивної культури» (розвідки і доповіді Катерини Грушевської з передмовою акад. М. Грушевського, 1924 р., Київ). Особливе значення цієї праці в українській післяреволюційній науці відзначив проф. О. В. Ветухов у статті «Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства (про минулий та сучасний стан етнографії): «В цій книжці зроблено майже першу на Україні спробу спрямувати стару етнографію на шлях динамічних дослідів... Постановка питань про основи й першоджерела первісної прелогічної думки, походження й розвитку сім’ї й власності і є головною заслугою цієї книжки в посуванні нового підходу (...) до зрозуміння рештів стародавнього світогляду в сучасності»¹.

Влітку 1924 року на пропозицію акад. М. Грушевського при Кафедрі історії українського народу Всеукраїнської Академії наук були створені Комісії: Культурно-Історична й Історичної пісенності. Ці Комісії мали вести дослідження примітивної культури та її аналогів в соціальній будові старої Русі та сучасному українському фольклорі. Заняття ці були доручені К. Грушевській і Ф. Савченку. У жовтні 1925 року розпочав активну роботу новостворений Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України, яким керувала Катерина Грушевська. У ньому працювали: Ф. Савченко, В. Ляскоронський, К. Квітка, Л. Шевченко, К. Кондратьєва (Київ), акад. В. Гнатюк (Львів), В. Кравченко (Житомир), К. Копержинський (Одеса), Б. Луговський (Чернігів) та ін. Велося фольклористично-етнографічне обстеження на місцях з допомогою анкетування; об’єктом особливої уваги було Прип’ятське Полісся, найбільш архаїчна і найменш обстежена територія України.

Культурно-Історична Комісія, Комісія Історичної пісенності та Кабінет примітивної культури в кінці 1925 року утворили «Асоціацію культурно-

історичного досліджу», яка продовжила в Україні роботу, розпочату 1919 року за кордоном Українським Соціологічним Інститутом. Друкованим органом цієї Асоціації став науковий щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за редакцією Катерини Грушевської. Використовуючи досягнення світової науки, цей журнал освітлював соціальну праісторію України, пережитки примітивного життя в обрядовості й світогляді українського люду. Видатний французький етнолог Лосьєн Леві-Брюль прихильно відзначив поставлені Асоціацією дослідницькі завдання².

В «Первісному громадянстві» Катерина Грушевська друкує ряд цікавих досліджень з питань кобзарського епосу, господарчої магії, рецензії й огляди праць світової та української фольклористики й етнології. В грудні 1927 року Катерина Грушевська вирушає у закордонне відрядження. Працює в бібліотеках Австрії, де знайомиться з етнологічною пресою, з організацією школи місіонерів Санкт Габріель, що була однією з найцікавіших етнологічних лабораторій так званого «Культурно-історичного напрямку». Налагодила тісні наукові зв'язки з Французьким Етнологічним Інститутом при Паризькому університеті, де прослухала курс етнологічного методу вивчення народного побуту, з Паризьким товариством американістів, брала участь у засіданнях французького товариства етнографії і французького товариства славістів, де виступила з доповіддю про українські народні думи в Західній Україні, викликавши жваву дискусію. Ознайомила з організацією етнографічної справи в Німеччині («Народознавчий музей» в Берліні), була на засіданнях німецького Антропологічного товариства.

29 червня 1928 року Катерина Грушевська виступила з доповіддю про західноєвропейську етнологію на засіданні Кабінету примітивної культури спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності. На її думку, придбані нею програми і підручники, зокрема Французького етнологічного інституту, який «не приступив ще до дослідження культурних суспільств», «не можуть бути прикладені безпосередньо до умов нашої роботи, однак деякі загальні принципи етнографічного методу, певні спостереження і тактичні моменти в збирацькій роботі... можуть бути відповідно розвинені у нас, відповідно до умов нашого побуту і культури»³.

За дорученням антропологічного інституту в Лондоні К. Грушевська розробляє програму збирання матеріалу до народного сонника на Україні, виїжджає в Чернігів для організації фольклорно-етнографічного дослідження Прип'ятського Полісся.

Подвижницьку працю Катерини Грушевської перервав арешт (липень 1938 року). До суду перебувала у Лук'янівській в'язниці. 15—16 квітня 1939 року було винесено вирок — 8 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі з поразкою в політичних правах на 5 років і з конфіскацією особистого майна. Місце ув'язнення — Магаданська обл., бухта Нагаєво, радгосп Ельген.

10 лютого 1953 року Ольга Олександрівна Грушевська, дружина Олександра Сергійовича Грушевського, звернулася до прокурора Київського військового округу із заявою про перегляд справи Катерини Грушевської. Про своє рішення — відмінити й припинити справу «за відсутністю складу злочину» 30 липня 1959 року О. О. Грушевській повідомила Воєнна Колегія Верховного Суду СРСР. У ньому було зазначено, що Катерина Грушевська померла 1943 року.

У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України збереглися рукописи деяких праць Катерини Грушевської і її листування, що відбивають процес роботи над дослідженням українських народних дум та народної обрядовості. Таким, зокрема, є листування з Василем Кравченком (Житомир), постійним нештатним співробітником Комісії історичної пісенності.

Як співробітник цієї Комісії К. Грушевська готувала до видання тексти українських дум, наукові коментарі до них. Її робота гідна подиву — «За чотири роки К. Грушевська відшукала, описала і систематизувала більше 200 варіантів дум, часто невідомих навіть для вузького кола дослідників фольклору»⁴. Ідеологом і фундатором цього монументального видання був

акад. М. Грушевський. Беручи під своє керівництво Кафедру історії українського народу, що «збіглося з п'ятдесятиліттям «Историческихъ песенъ малорусского народа» Антоновича та Драгоманова, він поставив собі завдання відновити недокінчену від попередніх поколінь працю...»⁵.

В листі до Порфирія Мартиновича Михайло Грушевський писав: «Під моїм головуванням існує в Академії нашій «Комісія історичної пісенности», де ми мріємо організувати спеціальний Кабінет Історичної пісенности, в ньому зібрати те, що можна про наших кобзарів — носіїв сеї пісенности, про професійних співців-старців і про старцтво взагалі, та все що може ілюструвати історію збирання сеї пісенности.

Друкується корпус українських дум, том I уже кінчиться друком працею моєї доньки, що під моєю рукою спеціалізувалась на українській народній словесности та пережитках передісторичної чи примітивної культури (я маю тільки одну дитину — отсю доньку Катерину, їй 26 років, і вона тепер обробляє історію збирання і видання дум як передмову до сеї збірки). Я, вона і всі ми будемо вдячні Вам за всяку Вашу поміч Вашим багатим знанням і досвідом сій роботі, і взагалі тим молодим співробітникам, котрі займаються народною пісенністю при мені. Хоч мені не доводилось з Вами здібатися, проте я дуже давно знаю Вашу працю і шаную Вас як найкращого знавця нашого кобзарства і великого подвижника в збиранню нашої народної словесности»⁶.

Значну допомогу в роботі над думами надавав К. Грушевській і В. Кравченко (25.04.1862 — 20.03.1945), відомий український фольклорист і етнограф, якому 1912 року Петербурзька Академія наук за пропозицією акад. О. О. Шахматова присвоїла звання професора етнографії. У липні 1920 року В. Г. Кравченка було призначено завідуючим етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею, в якому він працював до 1921 року⁷. На середину 20-х років припадає його листування з Катериною Грушевською, тоді ще молодою дослідницею (у рукописних фондах ІМФЕ збереглося 18 листів К. Грушевської до В. Кравченка, написаних протягом 1925—1926 рр.).

В одному з листів до В. Кравченка К. Грушевська пише: «Звертаюсь до Вас з проханням. Недавно я писала статтю про Думу про Олексія Поповича і робота над сею темою привела мене до питання про звичаї, зв'язані з виїздом в дорогу нашого населення. Найважливіше питання для мене се виїзд на море мореплавців і про нього я не могла зібрати потрібних відомостей. Друкованого матеріалу такого роду нема... Одинок надія на Вас. Ви знаєте наші приморські краї і певно Вам відомі звичаї моряків. Чи не звертали Ви свого часу уваги на формальности виїзду мореплавців? Мене спеціально цікавлять такі питання: чи не постять і не сповідаються перед виїздом? Чи дозволяється виїздити п'яному? Чи беруть перед виїздом благословення батьків, з ким саме прощаються і чи є особливі вирази для прощання перед виїздом на море, чи ті ж, що звичайно вживаються? Ще два питання: чи не доводилось Вам чути яких небуть спеціальних молитов (або замовлянь) моряцьких? І про те, який день кращий для виїзду?

Ваші інформації мають для мене дуже велику вагу»⁸.

Листа написано 10 лютого 1926 року. А у іншому листі — відповіді В. Кравченку від 8 червня 1926 року читаємо: «Велике, велике спасибі за приінтересний матеріал з Бердянська¹⁰. Цей матеріал наштовхнув дослідницю на думку, — «шукати правил не моральних» (йдеться про думу про Олексія Поповича — Т. Ш.), а зробити порівняння «з подорожнім церемоніалом, так як його вдалося відбудувати за допомогою анкети й пісенного матеріалу та історичних й етнологічних аналогій; за тими порівняннями ми мусили прийти до висновку, що Олексій «неправильно» виїхав, що само по собі являється і великою небезпекою, а з погляду моряцької старої моралі може вважатися навіть «гріхом»¹¹. Нижче подаємо тексти відповідей Василя Кравченка на листи Катерини Грушевської, що стосуються цієї думи.

Вельмиповажана Катерино Михайлівно!

Допіро щойно одержав ще частину матеріалу про від'їзд у море моряків у м.Бердянську. Цей, здається, трохи більш вправний ніж з Новоросійська. Зібрав його один з моїх товаришів дитинства, але ж просить тим часом прізвища свого не виявляти. А причина тому зазначена в матеріалах.

Боюсь лише за те — чи не запізнився я?!

Коли ж, як бачите, не я тут винен. До речі, може самий матеріал не досить адало систематизовано, то це через те, що сам я не в курсі що до самої Вашої власної системи, а ще й через те, що поспішаю — як найскоріш передати Вам матеріал!

З глибоким до Вас поважанням

В. Кравченко

28.V.1926 р.
Житомир

Від'їзд у море рибалок та моряків у м.Бердянську, що коло Озівського моря.

1. Ще до революції, то Бердяне, виїжджаючи в море по рибу чи то на суда взагалі йшли, то перед тим постили й сповідалися.

2. П'яний не мав права виїздити у море — його не пускали.

3. Благословення брати в батьків — звичаю не було, але, якщо моряк від'їжджав далеко в глиб моря, то, звичайно, прощався не тільки з своєю сем'єю, а й з близькими сусідами. Як же в когось був на березі ворог, то мусив з ним помиритися й попрощатися як слід.

4. Що до самої форми прощання, то вона складалася з того, що як той, хто від'їздить, так і той, що залишається на березі — один одному кланялися у ноги, — той, що від'їздить, промовляв: «Простіть мені, Семене (Іване, Марто, Тато й т.л.), може я Вас у чомусь обидив?»

— Бог простить. Прости й мені, може й я тебе колись образив і т.л.

Після того цілуються.

5. Що до молитов та замовлянь, то тут справа така: всі старі моряки в Бердянці повмирили, а молодь, як про те зазначає в своєму листі особа, якій було доручено зібрати ті відомості, каже, що всякий молодий моряк боїться ДПУ, а через те не хоче нічого сказати про старі звичаї. Єдиного «рибаря» увестилося(?) умовити дати те, що тут подається, бо йому з'ясували, навіщо це вимагається й крім того — він вас (ст. мене) знає.

6. Краще в море виїздити тоді, коли в календарі на той день стоїть якийсь «преподобний», а на «мученика» виїздити не можна.

7. Коли на морі застає буря, то не годиться хвилюватись — не треба зчиняти загального бешкету. Всякий стає на молитву й кожен молиться сам за себе, але з повним сумлінням. А щоб у наступнім часі не бути лякливим, всяке стоїть на призначеному йому місці, згідно його безпосередніх обов'язків на судні (човні й т.л.) й сміливо дивиться «смерті в очі» й слухає приказань свого отамана. У морі обов'язки — отамана, капітана, боцмана, лоцмана — то є святе: бути спокійним, не подаючи жодного знаку про якісь власні хвилювання!

Той же збирач, що сам не раз хвилювався на морі, подавши відповіді, як зазначено вище, додає ще й від себе таке: «Рибак живе за кошт улову». Всі рибалки в Бердянську поділяються на три категорії: «неводчики» (ст. — «забродчики»), вони ж «волокушники», «сіточники» й «крючники». «Забродчики» («неводчики» — «волокушники») живуть ватагами в 30—40 осіб по «заводах».

Примітка: «Завод» — оселя, в якій мешкають «забродчики». На заводі — хата велика. Всякий «забродчик» — особа побожна, а через те передня частина «заводу» оздоблена іконами і навішано з десяток лампадок та наліплено багато великих воскових свічок. Щонеділі й по святах взагалі курять ладаном, світять лампадки й свічки. Богу моляться всі разом, а по закінченню молитов на кілька ментів усе товариство разом сідає на ослони й разом же встають, а перехрестившись три рази — розходяться хто куди.

«Невід» — звичайна довжина до 3-х верст, як що рахувати й канати від «клячок», а «волокуша» — також снасть, але довжиною не більше однієї верстви. — В.К.

В заводі (в будинку) курити — зась, а хто порушить цю постанову, того наказують. Робиться такий власний суд винного кладуть упоперек ослону і зазначають від 3-х до 10 разів ударити кінцем бечівки згідно провини.

На рибних промислах перед виїздом у море не годиться свистіти і оповідати про зайців.

Перед початком весняного лову рибалки всіх категорій говіють і вже тільки після причастя справляють молебень в церкві й допіро виїждять у море. Що до самого від'їзду в море, то процес такий: нагрузивши свої човни снастями, притягують їх до берега й піднімають свої фляги на маштах. Як же човен «без машти», а «на веслах», то чепляють на «кормі» або на «проні» — якщо справа від'їзду відбувається на великому промислі, то й на заводі виставляють фляги.

На заводах, окремо від церкви, справляють молебні (на кожному), а допіро кроплять свяченою водою як рибаків, так завод — все господарство рибацьке й снасть, що на рибу, яка лежить уже на човнах. Після молебіню на заводі буває урочистий обід, але й з невеликою випивкою. Потім, помолившись Богу, піднімають паруса і допіро востаннє перехрестив-

шисть по 3 рази, звертаються до св.Миколая з проханням, аби він захистив їх від нещастя на морі. Допіру з своїми розпущеними флягами відпливають у море. На заводі подають сигнал, с.т. тричі спускають і стільки ж піднімають фляга, — це — прощання.

Всякий човен, згідно розподілу на заводі, йде по компасу в той бік, куди йому призначено. В день від'їзду в глибоке море з хати нікому й нічого не дають (не позичають).

Як тільки прибули на своє місце — знов моляться й висипають снасті у море.

Буває так, що буря зірвала човна (судно) з якоря, кидає його в море на цілком супротивний берег — під щонайбільші хвилі. Інші попадають у затишок. Через темну ніч де-хто попадає на скелі, розбиваються човни.

Отаман (копитан) мусить знати все море так, «як свою долоню». Але ж, коли той самий «отаман» недоладний — люде гинуть разом з човном.

Затишає буря звичайно «через те, що ті, що були на морі, щиро молилися».

Повертаються з моря хто як одні з флягами, що мають, з піснями, з великою здобиччу! А інші — з великими сльозами везуть з собою лише одні кавалки свого «посуду». В той час, як усяке з них підпливало до берегу, до церкви йдуть усі — одні з них правлять молебень за гарну здобич, а інші благають про те, аби не повторювалась тая біда, яка їх допіро спіткала в морі. На цей раз молебен теж св.Миколаю, йому ж і свічку всякий і допіро ставить «за цілого карбованця». А потім — збирається все рибацьке товариство, справляють гульню, під час якої поминають загинувших у морі товаришів і викваляють тих, що повернулися з доброю здобиччу. А ще — прославляють того отамана, який своїм дотепним керівництвом не дав загинути товаришам!

28.V.1926 р.

Житомир

В. Кравченко

Вельмиповажана Катерино Михайлівна!

Мені приємно зараз, хоч і запізно, задовольнити, бодай в незначній частині, Ваше прохання.

У нас в Бердянську, починаючи з т.зв. «астраханки» (трюхмаштовка, яку вживають під час лову риби «крючком») і закінчуючи всіма парусними судами «каботажного» (місцевого) плавання й які належать приватним особам, мають у себе яко захисника від усякого нещастя в морі св.Миколая, с.т. — ікону його. Пам'ятаю — часом побожні греки голову цього святого вирізували в себе на «прові» (на носі).

А осьде матеріял, якого подаю. Зібрав старий укрдяч, А. Ів. Любницький, що з 1909 р. перебуває в м. Новоросійську. А. І. каже так: «Євтроп Карлаш — з Чигиринщини. З молодих років плавав по морю, переважно — по Чорному й Озовському. Зараз він уже старий. Вірує, як здається, цілком щиро. Будь-яких особливих молитов не знає. Показував мені молитву з требника московського видання «молитва хотящому от'їти в путь». Врідніня таке, що це тільки для показу власної освіченості.

«А так, ще читають «Оченаш» перед тим, як рушати. Перехрестився — узявся за роботу — разом з другими, і віра — якорь.

У нас не так, як у Тальянців — завсіді помоляться, як «їдуть у море», хто вже як уміє. Але дивіться, як помоляться ото щиро, то вже ніякої халепи не буває.

Про людський глаз не постягся і не сповідаються, а вже там як хто про себе думає. Щасливий день (для від'їзду) неділя. Є такі приміти (метеорологічного характеру. — А.Л.) як місяць стоїть (молодик ріжками догори), то матрос лежить, с.т. роботи йому мало; а як місяць лежить (ріжками донизу), то матрос стоїть (працює, В.К.). Як падають зорі, то ждять поганої погоди.

Самий помітний святий Миколай. Його почитають не тільки наші православні люде, але й чужі. «От Греки так само дуже стережуть, щоб на морі не було лайки. Як почує хазяїн, що матрос лається і кляне, то такого нізащо на баркасі держать не буде.»

А вже образ святого Миколая є на кожному кораблі.

Колись давніше я записав од одного чоловіка такий анекдот (А.Л.): «Діло було коло Сочі. Їхали баркасом Турки. От на морі знялася штурма. Та так баркас і гойдає — то в одну сторону, то — в другу. От, от перекине. Ото турки і моляться: «Аллах, Аллах!» — нічого не помагає. От один Турок і каже: «Помолось я руському Миколаю». От і почав молитися: «Руський Миколай, поможи!»

От вже не знати, чи то Миколай, чи так, але буря почала втихати, а баркас добрався до берега. А Турок обіцявся св. Миколаєві поставити свічку, як врятується.

От врятувались. От в неділю іде Турок до церкви, накупив свічок за три рублі. А тоді свічки були дешеві, то він за три рублі накупив цілий оберемок свічок, там уже всяких — і великих, і малих, і питає у людей: «А де у вас св. Миколай?» — от йому і показали. Пішов Турок, та так, як був в фесці, до св. Миколая і давай йому ліпити свічки. Уже ліпив, ліпив, де тільки місця стало: і вверху, і внизу, і по боках — всі поліпив! — Святий Миколай аж сяє. Одійшов тоді Турчисько трохи в сторону, подивився і каже: «І гори твоя, і кури твоя! Підеш на той свет, кажи Магомет. Роздобив я його!» (В.К.)» *І пішов.*

Оце тим часом усе, але маю надію ще принаймні від одного одержати. Отже, даруйте мені — не з власного капризу затримав. Від мене й Ол. Мих. — найщиріші побажання Марії Сельвестрівні й Михайлу Сергієвичеві. Завжди до Ваших послуг і з глибоким до Вас поважанням

В. Крав(ченко)

У відповіді на лист В. Кравченка К. Грушевська пише: «Тут одно велике спасибі! Шкода, що морські звичаї озвались так пізно, бо моя робота вже друкується, але я почуваю, що ще не раз вернусь до «вїзду в дорогу». Се тема дуже цікава, то ж буду дуже вдячна за моряцькі відомості». Лист датовано 15.05.1926 р.¹². А вже у відповіді від 8.06.1926 р. читаємо:

«Високоповажний Василю Григоровичу!

Велике, велике спасибі за приінтересний матеріал з Бердянська. До статті моєї він вже не ввійшов. Але ми помістили його в останній хвилі в збірник окремо — саме він пішов до друку»¹³.

Йдеться про статтю Катерини Грушевської «Думи про пригоду на морі Поповича», що була надрукована в науковому щорічнику «Первісне громадянство» (1926 р., вип. 1 і 2, с. 1—35). В цьому ж випуску побачили світ і матеріали В. Кравченка «Відїзд у море рибалок та моряків у м.Бердянську» як додаток до статті К. Грушевської. (С. 150—151). Подано їх не у формі листів і з деякими скороченнями (повністю відсутній запис анекдоту про турків). К. Грушевська використала цей матеріал, що засвідчує її передмова до II-го тому корпусу українських народних дум (1931 р.). Своім завданням вона вважала означення того ґрунту, що міг дати основні риси твору і звернути увагу «на той напрямок, в яким варто було б повести роботу для кінцевого пояснення історії цієї думи». «Можливо, що такі досліді, — підкреслювала К. Грушевська, — виявили б ще деякі пережитки колишнього моряцького епосу на Україні»¹⁴. Такі досліді є актуальними і сьогодні (згадаємо хоча б припущення Валерія Шевчука про пережитки купецького епосу у билинах київського циклу).

«Українські народні думи» Катерини Грушевської варто було б перевидати, як і її оригінальні й ґрунтовні студії та рецензії: «Спроби соціологічного об'яснення народньої казки», «З примітивного господарства: кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства», «На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» — причинок до питання про пародії на кобзарські думи») та ін.

Тетяна ШВВЧУК

Київ

¹ Науковий Збірник Харківської Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури, ч.7. ДВУ, 1927, за ред. проф. О. В. Ветухова. — С. 21—22.

² Україна, 1928, кн. 6. — С. 202.

³ З Західно-європейського етнологічного руху. Звідомлення з закордонного відрядження К. М. Грушевської // Україна, 1928, кн. 5. — С. 183.

⁴ Тронько П. Т. Приреченість школи Грушевського (М. С. Грушевський). — Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 14.

⁵ Савченко Федір. Етнографія й фольклор // Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 124.

⁶ Ф. ІМФЕ, ф. 11—3, од. зб. 228. Листи Грушевського М. до Мартиновича П. Д. 28.02.1927 р.

⁷ Дет. про В. Кравченка див. ст. М. Д. Костриці і М. П. Мокрицького: Народознавець і ворог народу В. Г. Кравченко / Репресоване краєзнавство. — С. 91.

⁸ В. Г. Кравченко народився в місті Бердянську, вчився в Феодосійському вчительському інституті. — Т. III.

⁹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, рукописні фонди. — Ф. 15—4, одзб. 300, Комісія історичної пісенності, 1925—1928 рр., арк. 28—28 (зв.).

¹⁰ Там же. — Арк. 83.

¹¹ Українські народні думи. Том другий корпусу. — К., 1931. — С. 8.

¹² ІМФЕ, ф. 15—4, одзб. 350, арк. 1—5, 6—7.

¹³ Там же. — Арк. 33.

¹⁴ Грушевська Катерина. Дума про пригоду на морі Поповича // Первісне громадянство, 1926, вип. 1—2. — С. 35.